

К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ

И.АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ

Д 10. 17. 548Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК: 81-11:82.512(575.2)(043.3)

Сагынбеков Иманак Сарыгулович

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛИНИН
СТАТИСТИКАСЫ ЖАНА СТИЛИСТИКАСЫ

Адистиги: 10. 02. 01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2018

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун мамлекеттик тил жана социология бөлүмүндө аткарылган.

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин доктору, профессор

Ахматов Т.К.;

филология илимдеринин доктору,
профессор Усубалиев Б.Ш.

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору,

доцент Дунканаев А.Т.;

филология илимдеринин кандидаты,

доцент Хидирова Ч.Х.

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасы.

Диссертациялык иш 2018-жылдын 11-майында саат 14.00дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору(кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.17.548 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспекиси, 27.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекиси, 265а) жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин (дареги: 720040, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспекиси, 27) китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2018-жылдын 10-апрелинде жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
ф.и.к.,доцент

С.К.Каратаева

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Дүйнөлүк атак-даңкка ээ, кыргыз элин дүйнөнүн төрт бурчуна тааныткан жазуучубуз Ч. Айтматовдун эне тилинде жарыяланган чыгармаларынын тилинин сөздүгүн түзүү, андагы тилдик каражаттарга лингвостатистикалык жана стилистикалык илик жүргүзүү кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин колго алына элек. Изилдөө жазуучунун тил байлыгын, тил каражаттарын колдонуудагы чеберчилигин, колдонулган сөздөрдүн поэтикалык маанисин, автордун стилдик бөтөнчөлүгүн аныктоого жол ачып, лингвостилистика менен лингвопоэтиканын теориялык маселелерин тереңирээк иштөөгө өбөлгө түзөт. Андыктан ишибиздин **актуалдуулугу** жогоркудай жагдайлар менен шартталат.

Изилдөөнүн максаты. Ч. Айтматовдун кыргыз тилинде жазылган чыгармаларынын тилин лексикалык, морфологиялык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн лингвостатистикалык талдоого алуу менен, ар бир чыгармасынын жана андан кийин баарынын бириктирилген массивинин жыштык сөздүктөрүн түзүү жана ошол жыштык сөздүктөрдүн негизинде графемалык, лексикалык жана морфологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү.

Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлду:

- Ч. Айтматовдун кыргызча жазылган чыгармаларын топтоп, ар бир чыгармасын өз-өзүнчө карап, татаал сөздөрдү, синоним, антоним, омонимдерди индекстеп персоналдык компьютерде иштетип чыгууга даярдоо;

- Илимий адабияттарды талдоого алуу аркылуу Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилине лингвостатистикалык жана лингвостилистикалык илик жүргүзүүнүн теориялык жана практикалык жолдорун аныктоо;

- Графикалык жагдайда, ар бир тыбыштын текстте колдонулуу жыштыгын аныктап, ал тыбыштардын өз ара айкашууларын иликтөө;

- Лексикалык жагдайда, ар бир чыгарманын бүтүндүгү сакталып, алардын өз-өзүнчө жыштык сөздүктөрүн алуу; аталган чыгармалардын бириктирилген жыштык сөздүгүн түзүп, ар бир чыгарманын жыштык сөздүктөрүн жазылган жылдары боюнча өз ара салыштыруунун негизинде жыйынтыктарды чыгаруу; жыштык сөздүктөрдүн текстти жабдуу процесстерин аныктоо менен, жыштыгы 35тен жогорку сөз колдонуштардын туруктуулугун көрсөтүү;

- Ч. Айтматовдун чыгармаларынын лексикалык байлыгын жана көп түрдүүлүгүн ар бир чыгарманын негизинде аныктап, ар бир чыгармага түзүлгөн жыштык сөздүктөрдү териштирүү менен, Ч. Айтматов туруктуу колдонгон сөз колдонуштардын тизмесин алуу;

- Морфологиялык жагдайда, ар бир чыгарманын сөз түркүмдөрү боюнча таралышын аныктоо менен өз ара салыштыруу жана сөз түркүмдөрү боюнча таралышты жалпы бириктирилген массивде да алуу;

- Зат атооч менен сын атоочту жасоочу куранды мүчөлөргө талдоо жүргүзүү менен, сөз жасоо боюнча айрым жыйынтыкты чыгаруу.

Иштин илимий жаңылыгы. 1) Ч. Айтматовдун кыргызча жазылган чыгармалары биринчи жолу лингвостатистикалык өңүттө иликтенип, жазуучунун сөздүгү алгачкы жолу түзүлүп жаткандыгы; 2) тыбыштардын жыштыгынын статистикасынын берилгендиги; 3) Ч. Айтматов тарабынан активдүү колдонулган сөз колдонуштардын жана жазуучунун лексикасынын көлөмүнүн жана көп түрдүүлүгүнүн аныкталышы; 4) ошондой эле уланды жана куранды мүчөлөргө статистикалык мүнөздөмө берилгендиги диссертациянын жаңылыгын түзөт.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси. Диссертацияда лингвостатистика боюнча илимий багытка тиешелүү илимий-теориялык маалыматтар жана илимий жоболор Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилин статистикалык талдоого алууда жана жыштык сөздүгүн түзүүдө негиз болуп берди. Андыктан диссертациялык ишти жана жыштык сөздүктү жазуучунун стилдик өзгөчөлүгүн ачып берүүдө тилчи мугалимдер, окумуштуулар, студенттер менен окуучулар окуу куралы катары пайдаланышса болот. Ошондой эле келечекте жаңы жыштык сөздүктөрдү түзүүдө биз колдонгон ыкмалар кеңири пайдаланылары бышык. Кыргыз тилинде машинка (клавиатура) жасоодо биз алган жыйынтык, тамгалардын жыштыгын клавиатурада жайгаштырууга түздөн-түз көрсөтмө боло алат. Тилчи окумуштуулар Ч.Айтматовдун лексикалык байлыгынан, алынган статистикалык маалыматтардан колдонууга мүмкүнчүлүк ала алышат. Куранды мүчөлөрдүн статистикасы кыргыз тилиндеги сөз жасоо технологиясына өзүнүн жардамын көрсөтүп, морфологиянын айрым бир маселелерин чечүүгө көмөктөшөт.

Коргоого коюлган негизги жоболор:

- 1.Ч.Айтматовдун чыгармаларында фоностилистиканы жана фоностатистиканы колдонуу жагынан алганда, жазуучунун чыгармаларында А, Н, К, Е, Ы, Т тыбыштары көп колдонулса, Ц, Ш, Ф, тыбыштары аз колдонулат.
- 2.Ч.Айтматовдун чыгармаларынын жыштык сөздүгүнүн лингвистикалык спектри сандык өзгөчөлүккө ээ. Колдонуу жыштыгы 35тен чоң лексикалык бирдиктердин сөздүкчөсү алынган. Алар “ДА”-1824 бөлүкчөсү менен башталып, “ОЙЛОП”-35 этиши менен бүтөт.
- 3.Морфологиялык түзүлүшү боюнча А.С.Пушкин менен Ч.Айтматовдун чыгармачылык устаканасы дээрлик дал келет.
- 4.Ч.Айтматовдун чыгармаларынын ортосунда эң күчтүү, оң корреляциялык байланыш бар.
- 5.Ч Айтматовдун чыгармаларынын тили-эң сапаттуу, динамикалуу, бай тил;
- 6.Сын атооч жасоочу мүчөлөр боюнча 1950-жылдарга чейинки адабий тил менен Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин ортосунда кескин айрыма бар.

Изилдөөчүнүн жеке салымы: Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин сөздүгүн түзүп, кыргыз тамгаларын колдонуунун статистикасынын алынышы; Жазуучу колдонгон активдүү жана пассивдүү лексикалык бирдиктердин статистикасы жана алардын грамматикалык чечмелениши; Ч.

Айтматовдун чыгармаларынын негизинде уланды, куранды мүчөлөрдү автордун колдонуу технологиясына ылайык статистикалык баа берүү ж. б. маселелер изденүүчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Илимий иштин мазмунун чагылдырган баяндамалар эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда окулду. Диссертациянын негизги жыйынтыктары рецензиялануучу илимий басылмаларда жарыяланган 15 макалада жана 3 сөздүктө чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, 3 баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Диссертациянын көлөмү тиркеме менен бир алганда 197 бет. Киришүү бөлүмүндө диссертациялык иштин актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты, милдеттери, иштин практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболор жана иштин практикалык, теориялык маанилери каралат.

1-бапта “Илимий адабияттарга сереп” илимий адабияттарга талдоо жүргүзүлүп, изилдөө багыттары белгиленди.

Биздин иш кыргыз тили менен ыктымалдуулуктун теориясынын, тагыраак айтканда, анын турмуштук колдонушу болгон математикалык статистиканын жана персоналдык компьютердин коштоосу менен ишке ашырылгандыктан, адабияттардын сереби да ошол багытта жүргүзүлдү.

Азыр илим менен техника өтө ылдам өнүгүп жатат. Мисалы, мындан 30 жыл мурда персоналдык компьютерлер тамырын азыркыдай жая элек кезде, электрондук эсептегич машиналар (ЭЭМ) болор эле. Алар кубатына жараша 2-3 бөлмөнү ээлеп, көп энергия, бир нече кызматкерди талап кылуучу. Азыр аны бир үстөлдө жайгашкан орто компьютер алмаштырып калды. Ошол убакта иш үстүндө базалык машина тили, эки тилдүү автоматтар, автоматтык которуу, тезарусттар ж. б. у. с. проблемалар жаралып, алар өнүккөн тилдерде жетишерлик жакшы чечилген. Англис тилиндеги азыркы компьютерлер-анын бир далили. Өткөн кылымдын 80-жылында, совет доорунда, бүткүл союздук “Кеп статистикасы” тобу иштеп, автоматтык которуу боюнча бир топ иштерди аткарган. Ошол топто англис, орус, немис, украин жана казак тилдериндеги жыштык сөздүктөр түзүлүп, белгилүү акын, жазуучулардын тилдери изилденген. Биринчи бапта жогоруда аталган маселелер тууралуу кенен кеп болуп, ар бир маселе боюнча өз оюбузду айтууга аракет кылдык. Чындыгында, Ч. Айтматовдун эне тилинде жазган чыгармаларынын жыштык сөздүгүн биз келтирген адабияттардагы ыкмаларды колдонбой түзө албайт элек.

Серептин бир бөлүгү Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын салттык ыкмалар менен изилдешкен илимий иштерге илик жүргүзүүгө арналды. Мындай талдоо да зарыл болуп саналат. Анткени Ч. Айтматовдун стилдик өзгөчөлүгүн статистикалык жол менен аныктагандан кийин, сөзсүз түрдө аны салттык ыкма менен жарыш салыштыруу зарылчылыгы туулбай койбойт. Бул жагынан алганда, төмөндөгү эмгектер талдоого алынып, алардын биздин ишибизге канчалык даражада тиешеси бар экендигине

өзгөчө көңүл бурулду. Алсак, С.Давлетов менен А.Акматалиевдин “Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттары (салыштыруу, метафора)” илимий ишинен биз салыштыруунун морфологиялык жол менен жасалышы боюнча чыгарган тыянактары менен биздин статистикалык маалыматты салыштыруу зарылчылыгы туулду. Ушул сыяктуу эле Ж.Бакашеванын “Ч.Айтматовдун повесттериндеги салыштыруу менен метафора” деген кандидаттык диссертациясындагы, салыштыруу боюнча түзүлгөн таблица менен биз алган статистикалык маалыматтар дал келеби, же жокпу деген суроо да иликтөө ишибизде көңүлүбүздүн чордонунда турду.

Профессор С.Өмүралиеванын “Ч. Айтматовдун көркөм чыгармаларына лингвистикалык илик” аттуу илимий иши буга чейинки стилди аныктоонун салттык ыкмаларынан айырмаланып, стилди чыгарманын бүтүндүгүн, жумурулугун бузбай изилдөөгө аракет кылганында жатат. Андыктан аталган илимий иш биз үчүн теориялык колдонмо болду десек жаңылышпайбыз. Үстүртөдөн караганда Ч.Айтматовдун “Бетме-бет”, “Жамийла” жана “Биринчи мугалим” повесттерине семантика-стилистикалык өңүттө талдоо жүргүзгөн Т.Турдукожоевдин “Ч.Айтматовдун чыгармаларынын стилдик өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн көркөм сөз каражаттары” (Б. , 2000) аттуу кандидаттык диссертациясы биздин ишибизге үндөшүп кеткенсйт. Буга байланыштуу, бир караганда бири-бирин кайталап калгандай таасир калтырган изилдөө иштериндеги өзгөчөлүктөргө өзгөчө токтолуп кетүү зарылбы деп ойлойбуз. Биринчиден, биздин ишибизде, Ч. Айтматовдун кыргыз тилинде өзү жазган бардык чыгармалары талдоого алынды, Т.Турдукожоев айрым гана чыгармаларына илик жүргүзгөн эле. Экинчиден, чыгармалар персоналдык компьютерде “Кеп статистикасы” тобунун ыкмасы менен иштелип чыгып, так статистикалык маалыматтар алынган(жыштык сөздүктөр ж. б.). Үчүнчүдөн, статистикалык маалыматтардын негизинде Ч. Айтматовдун стилдик өзгөчөлүгүн аныктоого аракет кылынды. Ошентсе да, Т. Турдукожоевдин иши чыгармалардын жумурулугун сактагандыгы, морфологиялык жол менен жасалган сөздөрдү аныктоо жаатында бизге айрым илимий тыянактарды чыгарууга көмөкчү болгондугун атайын белгилеп кетишибиз абзел.

К.Ж.Нармырзаеванын “Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы (атооч сөз түркүмдөрүнүн материялында)” (Б. , 2009) аттуу диссертациялык ишинде жазуучунун чыгармалары сөз түркүмдөрүнө ажыратылып, анын ичиндеги атооч сөз түркүмдөрүнө изилдөө жүргүзүлөт. Зат атооч, сын атооч боюнча К. Ж. Нармырзаева алган жыйынтыктары салыштыруу максатында колдонулуп, жалпылоолор жүргүзүлдү. Г. Ж. Билбаева “Кыргыз прозасындагы көркөм деталдардын аткарган функциясы (60-70-жылдар)” менен Н. Н. Тыныстанованын “Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы символдордун идеялык-көркөмдүк кызматы” аттуу иштеринин темалары бөлөк болгону менен мазмуну боюнча бири-бирин толуктаган эмгектер болуп саналып, ишибиздин жалпы семантика-структурасын түзүүдө бул эмгектер да пайдаланылды.

Чыгарманын бүтүндүгүн сактап, изилдөө жүргүзүү керектигин Ж. Мамытов өзүнүн “Көркөм чыгарманын тили” (Мамытов, Ф. , 1990) аттуу илимий ишинде ырастап көрсөткөн эле, анын бул идеясы биз тарабынан да колдоого алынып, ушундай өңүттө изилдөө жүргүзүүгө далалаттандык.

Б. Усубалиев “Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик” (Усубалиев, Б. , 1994) деген эмгегинде профессор Ж.Мамытовдун оюн тереңдетип, көркөм кепти изилдөөнү чыгарманын жаралуу процесинен баштоо керектигин, көркөм кеп менен кадыресе кептин жалпылыгы жана айырмачылыгы, көркөм кеп кадыресе кептен айырмаланып, искусствонун бир формасы экендиги, поэтикалык семантика өндүү лингвопоэтикалык изилдөөгө байланыштуу орчундуу маселелерге ар тараптуу талдоо жүргүзөт. Биз автордун эмгегин жалпы усулдук жобо катары колдонууну туура таптык.

С. Ж. Мусаев “Текст, прагматика, структура” (Мусаев, Б. , 2000) аттуу докторлук диссертациясында тилди буга чейинки салттуу болуп келген статикалык мүнөздө эмес, “аракеттеги тил” катары динамикалык аспектиден кароого жана лингвистикалык бирдиктерди коммуникативдик-функционалдык максатта колдонууну сунуш кылат. Тилдин коммуникативдик-когнитивдик маңыз-мааниси толук көлөмдө сүйлөм аркылуу эмес, кептик - бирдик текст аркылуу гана берилерин, текст аркылуу гана ишке ашаарын конкреттүү мисалдарда көргөзөт. Ч. Айтматовдун чыгармаларын изилдөөдө С. Ж. Мусаевдин жогоруда айтылгандары жетекчиликке алынды.

Ж.Мамытов, С.Ж.Мусаев, С.Өмүралиева, Б.Усубалиевдердин теориялык жоболорун кыргыз тил илиминде колдонуп, практикалык түрдө пайдаланып, андан ары уланткан Т. С. Маразыков “Кыргыз тилинде текстти уюштуруучу каражаттар” (Маразыков, Б. , 1996) аттуу кандидаттык жана “Тексттеги интеграция” (Маразыков, Б. , 2005) деген докторлук ишинде текст теориясын тереңдетип изилдеп, көркөм стилдеги текст өзүнүн функционалдык-прагматикалык, логика-коммуникативдик, семантика-структуралык табиятын фактылык материалдарга(Ч.Айтматов “Биринчи мугалим” ж.б.) конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу жеткиликтүү ачып берген. Аталган окумуштуунун илимий-теориялык жалпылоолору биздин ишибизде жетектөөчү курал катары колдонулду десек жаңылышпайбыз. Ушу сыяктуу эле А.Э.Абдыкеримова “Лингвопоэтика: статусу жана проблемалары” аттуу докторлук диссертациясында козгогон олуттуу маселелер көркөм тексттин тили аракеттеги тил, чыгармачылыктын өзү жана туундусу, конкреттүү акын-жазуучулардын жеке стилине таянып, сөздүктөрдү түзүү учурдун талабы ж.б. жана чыгарылган жыйынтык-тыянактар да ишибизде жеткиликтүү пайдаланылды деп ойлойбуз. Жыйынтыктап айтканда, жогоруда аталган окумуштуулардын пикирлерине дыкаттык менен талдоо жүргүзүп, айтылган ойлорго өзүбүздүн жекече пикирибизди билдирип, изилдөөбүздүн багыттарын белгиледик.

2-бап “Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин фоно-лексикалык статистикасы жана стилистикасы” деп аталат да, ал, негизинен, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы фонетикалык жана лексикалык

өзгөчөлүктөрдү ачып берүүгө арналып, коюлган максатка ылайык, төмөнкүдөй ич ара бир нече бөлүктөн турат.

2. 1. бөлүктө 2-бапта аткарыла турган иштерге жалпы мүнөздөмө берилип, колдонула турган формулалар жөнүндө кеп болот.

2. 2. бөлүктө биз тарабынан 2012-жылы алынган тиркемедеги 4-таблица менен 1988-жылы алынган тиркемедеги 1-таблица салыштырылды, натыйжада экөөнүн ортосунда эч кандай айырма жок экендиги тастыкталды. Ал эми 1992-жылы, биз тарабынан 1988-жылы алынган тамгалардын жыштык сөздүгү мамлекеттик тилди өнүктүрүү багытында кыргыз тилинде баса турган машинанын клавиатурасын даярдоо үчүн Армения республикасынын Кировокан шаарына жөнөтүлгөн (2-тиркеме). Азыр 2018-жыл болсо да, мамлекеттик тилдин көйгөйү ошол тейден эле жатат. Тамгалардын жыштыгын кыргыз тилиндеги компьютердин клавиатурасына жайгаштырууга колдонсо болору ишибизде далилденип көрсөтүлдү. Муну диссертациялык ишибиздин баалуулуктарынын бири катары кароо шарт.

2.3. бөлүктө Ч. Айтматовдун жыштык сөздүгүнүн лингвистикалык спектринин практикалык ыңгайлуулугу текст кандай, кайсы тилде, көлөмү канча болбосун текстти камтуунун биз каалаган үлүшүн жапканы ырасталды. Лингвистикалык спектр 6-тиркемеде толук берилген.

2. 4. бөлүктө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын жыштык сөздүгү иликке алынат. Бул сөздүктүн 1988-жылы биз тарабынан алынган жыштык сөздүк менен азыркы жыштык сөздүктүн айырмасы тууралуу кеп болуу менен, 1988-жылы алынган жыштык сөздүктүн практикалык мааниси ачылып берилет. Чындыгында, ошол 1988-жылы алынган жыштык сөздүктүн негизинде 1992-жылы чыккан «Ч. Айтматовдун кыргызча-орусча минимум сөздүгү» көптөгөн окуучуларга орус тилин жана кыргыз тилин тез өздөштүрүүсүнө көмөк көрсөтүп, өзүнүн турмуштагы ордун тапты. Бул да ишибиздин бир баалуулугу.

2. 5. Ушул жерде Ч. Айтматовдун чыгармалары боюнча түзүлгөн жыштык сөздүктүн эң жыш 100 сөз колдонушунун башында, кызматчы сөздөр курчап тураарын, жана дагы башка сөз колдонуштар жөнүндө кыскача маалыматтар айтылып, орустун улуу жазуучусу А. С. Пушкин, казак, кыргыз адабияттарынын залкарлары М. Ауэзов менен Ч. Айтматов жана ошондой эле дүйнөдө теңдеши жок «Манас» эпосунун эң жыш 100 сөз колдонуштары салыштырылып, жыйынтыктары алынды. Салыштыруунун жыйынтыгы диссертациялык иште толук көрсөтүлдү, бул жерде кыскача токтолуп кетсек Ч. Айтматов менен А. С. Пушкин ат атооч менен тактоочко өзгөчө көңүл буары байкалат.

Ч. Айтматов менен М. Ауэзовдун чыгармачылыгында да көпчүлүк сөз түркүмдөрү боюнча дал келүүчүлүк бар. С. Каралаевдин айтуусу боюнча алынган «Манас» эпосунун жыштык сөздүгүн «Абай жолу» менен салыштырганда зат атооч, этиш, тактоочтору дал келет. Эмне үчүн мындай деген суроого, биздин оюбузча «Абай жолу» романында казак элинин 19 кылымда жашаган Абай Кунанбаев жөнүндөгү тарыхый окуялар сүрөттөлсө,

«Манас» эпосунда байыркы кыргыздардын тарыхы айтылат, бул, биринчиден. Экинчиден, кыргыз эли менен казак элинин түбү бир дегендин дагы бир далили го дейбиз. «Манас» эпосу менен Ч. Айтматовдун сөз колдонуштарынын 41 сөз колдонуш сөзмө-сөз дал келди. 38 сөз колдонуш архаикалык сөз колдонуштар. Ал эми калгандары аттар ж. б..

2. 6. бөлүктө ар бир чыгарманын өз-өзүнчө алынган жыштык сөздүктөрүнө карата жекече мүнөздөмө берилет. Кыргыз тилчи окумуштуулары Мамытов, Усубалиев, Мусаев, Өмүралиева, Маразыков жана Абдыкеримовалардын жүргүзгөн илимий иштен, өз иштеринде көргөзүп кеткениндей, чыгарманын тилин анын жумурулугун бузбай, тексттик жалпы механизмдерди издөө жана бардык тексттерге мүнөздүү текст түзүүчү, текст куроочу закон ченемдүүлүктөрдү, ошондой эле ич ара маанилик байланыштар ээрчишме, удалааш же кыйгач болоорун статистикалык жыйынтыктын негизинде көргөзүү. Кыргыз тилинде текстти уюштуруучу каражаттар текстти уюштуруучу потенциалдарга жана анын коммуникативдик табиятына байланыштуу болоруна ынануу. Тексттеги лексикалык кайталоолордо, синонимдик катмарда, анафоралык жана катафоралык каражаттарда түзүүчү жана уюштуруучу касиеттер бар. Жогоруда айтылгандар ар бир чыгарманын жыштык сөздүгүн караганда көз алдына тартылып турат.

2. 7. бөлүк «Статистикалык параметрлердин сапаттык белгилери» деп аталып бир нече бөлүкчөдөн турат. Алардын биринчиси, 2. 7. 1 «түшүндүрмө» деп аталып, параметрлердин жөн-жайы, кандай колдонобуз ошолор жөнүндө кыскача маалыматтар айтылып кетет.

2. 7. 2 бөлүкчөсү Орто маанилердин же математикалык күтүүнүн параметрлерин эсептөө деп аталат. $\bar{x} = \frac{x_1+x_2+\dots+x_n}{n}$ формуласы менен эсептелет. Мында x_i — к. п. ч. , n -натуралдык сан.

Шарттуу түрдө 5-тиркеменин 1, 10, 35, 50, 100 номерлерине дал келген маанилерин алып ар бир чыгарманын орто маанилерин аныктайбыз.

Орто маанилер «Атадан калган туяк» менен «Саманчынын жолунда» гана ортодон кичине четтегени болбосо, калган чыгармаларда сөз колдонуштардын коюланышы башкалар үчүн бирдей.

2. 7. 3 бөлүкчөсүндө дисперсиянын параметрлерин эсептейбиз. Ал $S = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}}$ формуласы менен эсептелет. Бул жерде n - натуралдык сан, x_i - к. п. ч. , \bar{x} -математикалык күтүү.

Дегеле мындан аркы параметрлерди эсептөөдө ушул гана чоңдуктар пайдаланылды. Дисперсияны эсептөөдө жыл өткөн сайын чыгарманын көлөмүнө карабай Ч. Айтматовдун чыгармаларынын дисперсиясы өскөнүн байкадык.

2. 7. 4 бөлүкчөсүндө биз алган жыштык, орточо жыштыктан кокусунан эле айырмаланабы же чындап элеби деген суроого жооп беришибиз керек. Ал X^2 (хи квадрат) формуласы аркылуу аныкталат.

$\chi^2 = \frac{\sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x})^2}{\bar{x}}$; Бул жерде, k -натуралдык сан, x_i -к.п.ч. , \bar{x} – математикалык күүтүү.

Ар бир чыгарманы түздөн-түз эсептөөдөн жылдын өсүшүнө карата, чыгармалардын да, Хи квадраттын да өскөнүн байкайбыз. Демек, биз эсептөөгө алган чоңдуктар орточо мааниден чындап эле айырмаланат. Аны атайын таблицадаан маанисин алып текшерген жокпуз. Себеби, биз карап жаткан 8 чыгарма тең чектүү, чыныгы турмушту чагылдырган чыгармалар (б. а. кокусунан пайда болгон чоңдуктар эмес) .

2. 7. 5 бөлүкчөсүндө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын ортосундагы корреляциялык байланыштын стилистикасын изилдейбиз. Ал төмөнкү формула аркылуу аныкталат. $R_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x}) \cdot (y_i - \bar{y})}{(n-1)S_x \cdot S_y}$; $y = ax + b$;
 $a = \frac{\sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x})^2}$; $b = \bar{y} - a \cdot \bar{x}$

Бул жерде: n -натуралдык сан; x_i, y_i -к. п. ч. ; \bar{x}, \bar{y} -математикалык күтүүлөр. S_x, S_y -дисперциялар.

Чыгармалардын корреляциялык байланыштарын толук карап бүткөндөн кийин төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: Ч. Айтматовдун сегиз чыгармасынын ортосунда оң, күчтүү, тыгыз байланыш бар. Акыркы жыйынтык, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын ортосундагы корреляциялык байланыштын стилистикасы десек болот.

2. 8. Бөлүгү Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин предметтүүлүгүн, сапатын жана динамикасын аныктоого арналган. Алар төмөнкү формулалар менен эсептелинет: $P = \frac{\text{зат} + \text{зат} \setminus \text{ат атооч}}{\text{сын атооч} + \text{этиш}}$;
 $\text{ат атооч} \setminus \text{ат атооч} = \frac{\text{ат атооч}}{\text{зат атооч}}$;

$$C = \frac{\text{сын атооч} + \text{тактооч}}{\text{зат атооч} - \text{этиш}};$$

$$D = \frac{\text{этиш}}{\text{сын атооч} + \text{зат атооч} + \text{тактооч}}$$

Эсептөөнүн жүрүшүндө Ч. Айтматовдун «Ак жаан» жана «Жамийла» повестеринде предметтүүлүк өтө көп экени байкалат. Тескерисинче, «Саманчынын жолу» менен «Атадан калган туякта» предметтүүлүк аз.

Сапат негизинен бардык чыгармаларда бирдей таралган өңдүү.

Динамикасы жыл өскөн сайын өскөндөй, орто жерде «Бетме-бет» повести чоң динамикага ээ болгондой. Бирок, анын да себеби бар. Баарыңыздарга белгилүү, Ч. Айтматов «Бетме бетке» кошумча жазганы. Биздин оюбузча, ошол кошумча чыгарманын динамикасын көтөрүп жиберген.

2. 9. бөлүгүндө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин байлыгы жөнүндө сөз болот. Бизге белгилүү $B = \frac{l}{m}$ формуласы менен эсептегенде тили эң бай чыгармага «Атадан калган туяк», «Түнкү сугат» кирди. Тили өтө жарды чыгарма бул «Биринчи мугалим» жана «Саманчынын жолу»

повести. Албетте, бул айтылгандар жыштык сөздүктүн негизинде алынган маалыматтар. А чындыгында Ч. Айтматовдун тили эң сапаттуу, эң активтүү бай тил. Бекеринен Ч. Айтматов өзүнүн чыгармалары менен кыргыз элин дүйнөгө тааныткан жери жок да.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында фонетика-стилистикалык каражаттар чеберчиликте колдонулган, алар добуш кооздугун гана жаратпастан, ой так, элестүү жана максаттуу туюнтууда чоң роль ойнойт.

Көркөм чыгармада фоностилистикалык каражаттар катары аллитерация, ассонанс, анафора, эпифора, ритм, рифма, сөздүн узундугу, тыбыштардын жыштыгы ж.б. ушул өндүү фонетикалык кубулуштар колдонулары жана алар көркөм стилдин белгилерин жаратуучу каражаттар болуп саналары белгилүү. Аталган каражаттар дабыш кооздугун жаратат, бирок аны(дабыш кооздугун) кандайдыр сырткы көрүнүш, нерсе катары кароо туура эмес, ал баарыдан мурда, поэтикалык муктаждык, зарылдыктан жаралат да, ойду так, элестүү жана максаттуу туюнтууда зор роль ойнойт.

Бул жагынан алганда, Ч.Айтматовдун сөз болуп жаткан чыгармаларын проза түрүндөгү поэзия катары карасак болот; окуп жатканыбызда чыгармада чагылдырылып жаткан турмушту өзүбүз да башыбыздан өткөрүп жаткандай болобуз, көбүнчө муну элес албай да калабыз. Бир эле мисал: Данияр өзүнүн колдураган үнү менен эң бир назик обон созуп келатканда, мемиреп уккан кең талаа менен бирге биз да мемиреп, обон Даниярдыкы эмес, өзүбүздүн жүрөгүбүздөн сызылып чыгып жаткандай болот. Окурманды ушундай психоэстетикалык абалга кабылтууда жогоруда аталган фонетикалык каражаттар чоң өбөлгө түзгөн. Арийне, Ч.Айтматовдун фонетикалык поэтикасын ачып беүү үчүн анын ар чыгармасына өзүнчө талдоо жүргүзүп, өйдөдө көрсөтүлгөн фонетикалык каражаттар боюнча иликтөө жүргүзүп чыгуу зарыл, ал эми мындай иш бир диссертациялык эмгекке сыйбай турганы белгилүү, ошондуктан биз азырынча Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы фонетикалык өзгөчөлүктөргө гана токтолуп, т.а., лингвостилистикалык же лингвопоэтикалык иликтин биринчи тепкичи

менен гана чектелүүгө туура келди, келечекте муну андан ары өркүндөтөбүз деген ниеттебиз.

3-бап “Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык статистикасы жана стилистикасы” деп аталат. Анда чыгармалар сөз түркүмдөрү боюнча иликтөөгө алынып, андан соң сөз түркүмдөрү боюнча М. Ауэзовдун “Абай жолу” чыгармасынын жыштык сөздүгү менен Ч. Айтматовдун чыгармаларынын жыштык сөздүгүн салыштырып изилдөө иштери жүргүзүлдү. Ушул эле жумуш “Манас” эпосуна карата да иштелди.

Кийинки кадамыбыз, академик Б. Орузбаева классификациялаган уланды жана куранды мүчөлөрдүн санын зат атооч, сын атооч жана тактоочтор боюнча Ч. Айтматовдун жыштык сөздүгүнөн алып, тиешелүү изилдөө иштерин жүргүздүк.

Жогоруда жүргүзүлгөн иштердин натыйжасында төмөнкү жыйынтыкка келдик:

1) Биринчиден, эң жыш 100 сөз колдонушта, негизинен, этиштер, ат атоочтор, зат атоочтор, кызматчы сөздөр басымдуулук кылат.

2) Ч. Айтматов ат атоочторду, каратма, сырдык сөздөрдү арбын колдонот.

3) Этиш сөздөр басымдуулук кылганына байланыштуу, кыймыл-аракеттин сынын, сан өлчөмүн туюндурган тактооч сөздөр сын атоочко караганда көп колдонулат.

4) Сейрек кездешкен сөз колдонуштар салыштырмалуу өтө көп (м. , 107991 сөз колдонуш үчүн 20миңдей) .

5) Зат атооч сөздөр Ч. Айтматовдун алгачкы «Ак жаан», «Асма көпүрө», «Түнкү сугат», «Бетме-бет» чыгармаларында арбын колдонулуп 32% түзсө, кийинки «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Атадан калган туякта» 29% түзүп, азайып кеткен.

6) Этиш сөздөрдү жазуучу алгачкы аңгемелери «Ак жаан», «Асма көпүрө», «Түнкү сугаттарда» 33%ин чегинде колдонсо, кийин жазган «Бетме-бет», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Атадан калган туяктарда» 37%ин тегерегинде пайдаланат.

7) «Манаска» жана «Абай жолуна» салыштырганда даана көрүнгөндөй, Ч. Айтматов ат атооч сөздөрдү арбын колдонот.

8) Тактооч сөздөр - Ч. Айтматовдун сүйүктүү сөздөрү, ал тактоочторду ушунчалык чеберчилик, эпчилдик менен колдоно билет, ал турсун атактуу чыгармасы «Бетме-бетти» тактооч сөз менен атаганынын өзү эле, Ч. Айтматов тактоочторду кандай жакшы көрөрүнүн далили.

9) Сын атооч жасоочу мүчөлөр боюнча академик Б. Ө. Орузбаева аз колдонулат деген -КОЙ-17, -ОШ-37, -А-258, -МАН-137, -ЫЛ-61 мүчөлөрү Ч.Айтматовдун чыгармаларында жетишээрлик чоң жыштыкта пайдаланылган.

10) Азыраак колдонулат деп эсептелген -ГЫ-47, -БОЗ-42, -ЫК-164 мүчөлөрү колдонулган активдүү мүчөлөрдөн эч бир кем калышпайт.

11) Тескерисинче, көп колдонулат делинген -ЧЫЛ-1, -КОР-1, -ДҮК-1 ж. б. мүчөлөрүн аз колдонулат деген топко кошууга туура келет.

12) Көптүк мүчө боюнча Ч. Айтматовдун чыгармаларында басымдуу көпчүлүктү -ДАР-24,20%; -ЛАР-15,94%; -ТЕР-11,8%ти мүчөлөрү түзөт. «Манаска» салыштырып көрсөк, экөө бирдей эле деңгээлде колдонулганына күбө болобуз. Демек, кыргыз тилинде эң көп колдонулган көптүк мүчөлөр: -ДАР, -ЛАР, -ТЕР болуп саналат.

13) Жак мүчөлөрүнө келсек, Ч. Айтматов өзүнүн чыгармаларында көпчүлүк учурда экинчи, үчүнчү жактын кейипкерлери аркылуу мамиле жасайт. Ал мүчөлөр: -СЫҢ, -БЫЗ, -БИЗ, -СИҢ, -СУҢ.

14) Таандык мүчөлөр боюнча Ч. Айтматовдун чыгармаларынын бардыгында:

1-жакка тиешелүү -М-1507;

2-жакка тиешелүү -Ң-367;

3-жакка тиешелүү -Ы-2535, -ЫН-2300 ж. б. мүчөлөр көп колдонулганы аныкталды.

15) Жөндөмө мүчөлөр боюнча:

А) Илик жөндөмөдө эң активдүү мүчө - ДЫН;

Б) Барыш жөндөмөдөгү активдүү мүчөлөр - ГА, -КА, -ГЕ;

В) Табыш жөндөмөдөгү активдүү мүчө -ДЫ;

Г) Жатыш жөндөмөдөгү активдүү мүчөлөр -ДА, -ДЕ, -ДӨ, -ТА;

Д) Чыгыш жөндөмөдөгү активдүү мүчөлөр -ДАН, -ДЕН, -ТАН.

16) Т. Садыковдун жана Д. С. Панковдун сөз жасоону моделдештирүү ыкмасына карата, уланды жана куранды мүчөлөрдү жыштыгын карата колдонуу орундуу болот беле деп ойлойбуз.

Чындыгында, көркөм чыгармада тилдик ар бир бирдик, өзгөчө сөздөр өздөрүнүн сөздүк касиетинен ажырап, көркөм деталга, образга айланып кетиши керек, ошондо гана алар көркөм чыгарманын каражаты болуп, поэтикалык күчкө ээ боло алат. Ал эми бул процесс жөндөн жөн эле ишке аша калбайт, мындай даражага жетүү сүрөткерден чоң чеберчиликти талап кылат. Ушундай жааттан алганда, Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы морфостилистикалык каражаттар өзгөчө көңүл бурууга арзыйт, албетте, мурунку бапта атайын белгилегенибиздей, бул ишибизде айрым жагдайларга гана токтоло кетмекчибиз. Жазуучу “Саманчынын жолунда” Толгонайдын монологунда “Кечиргин жеңиш, мени кечиргин! Ашыраалыны бек кучактап, бек жыттап, Жайнагымды, Майсалбегимди, Касымымды, Субанкулумду эстеп, ичте туткан арманымды кечиргин!” Лингвистикалык жактан алганда,

биринчи жактын таандык уландысы –ым, табыш жөндөмө мүчөсүн (-ны) ашыкча колдонгондой туюлат:

Бул сүйлөмдү: “Бүгүн менин Субанкул, Касым, Майсалбек, Жайнактарымды эскерчү күнүм” деп деле берсе болмок. Бирок анда чыгарма көркөм кунарынан ажырай түшмөк, анткени сүйлөм ыргагынын ортосундагы шайкештик бузулмак да, натыйжада Толгонайдын ошол кырдаалдагы психологиялык чыңалуусун элестүү бере албай калмак. Ал эми МЕН ат атоочун колдонуудагы Ч.Айтматовдун чеберчилигин өз мезгилинде илим доктору А.Ормонбекова(Тилдик бирдиктердин лингвопоэтикалык табияты(синонимдер, парафраза, плеоназм жана кайталоо), АДД., Б., 2012) абдан туура байкаган эле, т.а., МЕН ат атоочун кайталап орундуу колдонуу аркылуу Ч.Айтматов чоң трагедияны- Алийман Толгонайдын гана эмес, согуштун да келини экендигин- ушунчалык таасын бергендигин белгилеп көрсөткөн. Ч.Айтматовдун каармандары физикалык да, психологиялык да жактан ар дайым кыймылда жүргөн, психологиялык ал-абалга кабылган жандар экендигин билебиз. Буга байланыштуу, жазуучунун чыгармаларында этиш сөздөр көп колдонулган, анын баары өздөрүнө ылайык психоэстетикалык жүк көтөрүп жүрүшөт. Жыйынтыктап айтканда, жогоруда биз Ч.Айтматовдун чыгармаларында морфологиялык айрым каражаттарды колдонуудагы чеберчилигин жалпылап гана бергенибизди , келечекте алардын ар бири өз-өзүнчө иликтөөнү күтүп жаткандыгын атайын белгилеп кетмекчибиз.

Корутунду

Ар бир иш өзүнүн бүтүшү менен ошол чөйрөгө кандайдыр бир пайда алып келиши керек. Ошол сыяктуу биздин, бул аткарган, “Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин статистикасы жана стилистикасы” аттуу эмгегибиз кыргыз тилине конкреттүү түрдө эмне пайда алып келди? Ошого бир-эки ооз сөз менен токтоло кетели:

1. Дүйнөлүк атак-даңкка, татыктуу биздин Чынгыз агайыбыздын тилинин сөздүгүнүн алынышы.
2. Сөздүктүн негизинде түзүлгөн кыргызча-орусча минимум сөздүктүн пайда болушу жана анын жардамы менен көптөгөн кыргыз тилин үйрөнөйүн деген окуучулар менен чет өлкөлүктөрдүн кыргыз тилин үйрөнүшү.

3. Жыштык сөздүктүн негизинде тамгалардын жыштыгынын алынышы жана аны кыргыз тилинде компьютердин клавиатурасын жайгаштырганга сунуш кылуу.

4. Жыштык сөздүктүн базасында статистикалык параметрлер: математикалык күтүү, дисперсия, Хи квадрат, корреляциялык байланыштарды эсептеп чыгуу.

5. Жыштык сөздүктүн жардамы менен Ч. Айтматовдун тилинин предметтүүлүгүн, сапатын, динамикасын жана байлыгын эсептөө.

6. Статистикалык маалыматтарга таянып, Ч. Айтматовдун тилинин лексикадагы, грамматикадагы стилистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

7. Биз тарабынан алынган уланды мүчөлөрдүн жыштыгын пайдаланып, проф. Д. С. Панковдун тобу жүргүзүп жаткан “Кыргыз тилин компьютерлештирүү” ишине салымыбызды кошуу.

Бул ишти кай жерде пайдалана алабыз:

1. Лексикологдор тил үйрөнүүчүлөргө кош тилдүү сөздүктөрдү түзүүгө пайдаланса болот.

2. Типологиялык салыштыруу ыкмасы менен илимий иштерди жүргүзүүчүлөр жыштык сөздүктү жана анын лингвистикалык спектрин өздөрүнүн изилдөөлөрүндө пайдалана алышат.

3. Адабиятчылар үчүн көркөм адабий тилдин базасы болот. Акырында сүйүктүү жазуучубуз Ч. Т. Айтматовдун төмөндөгүдөй сөзүн келтиргибиз келет: “Элди түбөлүк эл кылып турган - анын тили. Ар бир тил өз элине улуу. Биздин ар бирибиз, бизди бул жарык дүйнөгө алып келип, эбегейсиз зор байлыкты - өз тилибизди тартуулаган элибизге түбөлүк милдеткербиз. Анын тазалыгын сактап, байлыгына байлык кошушубуз керек”.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

Сөздүктөр:

1. Сагынбеков, И., Бакыт Иманак уулу, Кыргызча-орусча минимум сөздүк(Текст) \ И.Сагынбеков, Бакыт Иманак уулу-Бишкек, 1992.-476.

2. Сагынбеков, И., Бакыт Иманак уулу, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын алфавиттик жыштык сөздүгү(Текст) \ И.Сагынбеков, Бакыт Иманак уулу-Бишкек., 1994.-284б.

3. Сагынбеков, И. Ч.Айтматов тилинин сөздүгү(Текст) \ И.Сагынбеков.-Бишкек: 2012.-652б.

Илимий макалалар:

1. Сагынбеков, И. О статистическом анализе лексики и морфологии киргизского текста. (Текст) \ И.Сагынбеков \ \ Сборник “Тюркология-88”(Авторлоштору Т.Садыков жана Ж.Жетешиков)-Ф., 1988.-187-188-б.

- 2.Сагынбеков, И. Математика жана модель. (Текст) \ И.Сагынбеков “Мугалимдер газетасы” –Ф., 31.08.1990.-3-б.
- 3.Сагынбеков, И. Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин сөздүгү жөнүндө. (Текст) \ И.Сагынбеков \ Вестник Ыссыккульского университета – Каракол, 2006.-151-153б.
- 4.Сагынбеков, И. Стилистиканы статистикалык изилдөө. (Текст) \ И.Сагынбеков \ Тил, адабият жана искусство маселелери-Б.,№1(12),2011. - 49-60б.
- 5.Сагынбеков, И. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы статистикалык параметрлердин сапаттык белгилери. (Текст) \ И.Сагынбеков \ Ала-Тоо илимий академиялык журналы- Бишкек, 2013. -20-27б.
- 6.Сагынбеков, И. Ч.Айтматовдун тилинин байлыгы жана динамикасы жөнүндө. (Текст) \ И.Сагынбеков \ Ала-Тоо илимий академиялык журналы- Бишкек, 2013. -81-86б.
- 7.Сагынбеков, И. Тамгалардын жыштыгынын статистикасы. (Текст) \ И.Сагынбеков \ Бишкек Гуманитардык Университетинин жарчысы-Б., №1(27), 2014.- 192-195б.
- 8.Сагынбеков, И. Ч.Айтматовдун чыгармаларында зат атооч сөз колдонуштардагы уланды мүчөлөрдүн статистикасы. (Текст) \ И.Сагынбеков \ Бишкек Гуманитардык Университетинин жарчысы-Б., №1(27), 2014. -206-209б.
- 9.Сагынбеков, И. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы корреляциялык байланыштар. (Текст) \ И.Сагынбеков \ КРУИА “Айтматов окуулары-2015” Эл аралык илимий конференциянын материалдары-Б., 2015. -307-314б.
- 10.Сагынбеков, И. Көркөм чыгарманын тилин изилдөөнүн лингвистикалык негиздери. (Текст) \ И.Сагынбеков\ КРУИА “Академик Б.Ө.Орузбаева жана филология маселелери”-Б., 2016. -108-117б.
- 11.Сагынбеков, И. Лингвистические основы исследования языка произведения Ч.Айтматова. (Текст) \ И.Сагынбеков \ ИИЯЛ УНЦ РАН Актуальные проблемы диалектологии языков народов России. 16-Всероссийская конференция(с международным участием)- Уфа, 2016. -195-198стр.
- 12.Сагынбеков, И. Ч.Айтматовдун, М.Ауэзовдун, А.С.Пушкиндин жана С.Каралаевдин айтуусундагы “Манас” эпосунун эң жыш сөздөрүн салыштыруу. (Текст) \ И.Сагынбеков \ “Айтматов окуулары-2016”. Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары-Б., 2016. – 164-166б.
- 13.Сагынбеков, И. Квантативно-статистические методы в исследовании произведений Чынгыза Айтматова. (Текст) \ И.Сагынбеков \ Городские Башкиры: Урбанизация и этническое Академии наук республики Башкортостан. Уфимский научный центр РАН. Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН. Материалы 9-межрегиональной научно-практической конференции.- г.Туймазы, 2016. -170-171стр.

14.Сагынбеков, И. О богатстве языка Ч.Айтматова. (Текст) \ И.Сагынбеков \ \ Научно-методический электронный журнал “Концепт” №8 – г.Киров, 2017. - 161-166стр.

15.Сагынбеков, И. Статистика окончания, образующих имя прилагательное в произведениях Ч.Айтматова. (Текст) \ И.Сагынбеков \ [\Научно-методический](#) электронный журнал “Концепт” №10 –г.Киров, 2017. – 151-154стр.

Сагынбеков Иманак Сарыгуловичтин

Ч. Айтматовтун чыгармаларынын тилинин статистикасы жана стилистикасы деген темада 10. 02. 01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Багытоочу сөздөр: жыштык сөздүк, ыктымалдуулуктун теориясы, статистика, фонетика, лексика, морфология, орто маани же математикалык күтүү, дисперсия, Хи квадрат, корреляциялык байланыш, регрессия сызыгы, лингвистикалык спектр, стилистика, тилдин сапаты, тилдин предмети, тилдин динамикасы жана тилдин байлыгы.

Изилдөөнүн объектиси: Ч. Айтматовдун кыргызча жазылган чыгармаларынын жыштык сөздүгүнүн түзүлүшү жана анын лингвостатистикалык өңүттө изилдениши.

Изилдөөнүн максаты: Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин фоно-лексикасынын жана морфологиясынын стилистикалык өзгөчөлүктөрүн лингвостатистикалык талдоодо эне тилинде, б. а., автор даана кыргыз тилинде жазган 8 чыгармасынын (“Ак жаан”, “Түнкү сугат”, “Асма көпүрө”, “Бетме-бет”, “Жамийла”, “Биринчи мугалим”, “Саманчынын жолу”, “Атадан калган туяк”) ар биринин жана андан кийин баарынын бириктирилген массивинин жыштык сөздүктөрүн түзүү жана ошол жыштык сөздүктөрдүн негизинде лексикалык жана морфологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү.

Изилдөө ыкмалары: илимий ишти аткарууда салыштырма, сандык методдор жана лингвистикалык талдоо колдонулду.

Алынган натыйжалар жана алардын илимий жаңылыгы: Ч. Айтматовдун сөздүгүнүн алгачкы жолу түзүлүшү. Ч. Айтматов тарабынан колдонулган сөз колдонуштарга фоно-лексикалык жана морфологиялык баанын берилиши, иштин жаңылыгы деп ишенимдүү түрдө айталабыз.

Колдонуу чөйрөсү: Жыштык сөздүк Ч. Айтматовдун чыгармаларынын стилдик өзгөчөлүктөрүн ачып берүүдө тилчи мугалимдерге, окумуштууларга, окуучуларга көп колдонула турган окуу куралы боло алат.

Автор тарабынан даярдалган кыргызча-орусча минимум жыштык сөздүк көптөгөн тил үйрөнүүчүлөргө жардамчы болот. Куранды мүчөлөрдүн статистикасын кыргыз тилинде сөз жасоо технологиясына колдонууга мүмкүн. Кыргыз клавиатурасындагы тамгаларды биз берген статистиканы колдонуп жасоого болот.

РЕЗЮМЕ

Диссертация Сагынбекова Иманака Сарыгулович на тему:

“Статистика и стилистика языка произведений Ч. Айтматова” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10. 02. 01 кыргызский язык.

Ключевые слова: Частотный словарь, теория вероятностей, статистика, фонетика, лексика, морфология, математическое ожидание, дисперсия, Хи квадрат, корреляция, регрессия, лингвистический спектр, стилистика, качество языка, предметность языка, уникальность и богатство языка.

Объект исследования: Составление частотного словаря произведений Ч. Айтматова на кыргызском языке и статистический и стилистический анализ на основе данного словаря.

Цель исследования: В своем творчестве Ч. Айтматов на родном кыргызском языке писал следующие 8 произведений: “Ак жаан”, “Түнкү сугат”, “Асма көпүрө”, “Бетме-бет”, “Жамийла”, “Биринчи мугалим”, “Саманчынын жолу”, “Атадан калган туяк”. Как известно, на кыргызском языке много омонимов. После индексирования словоупотреблений по частям речи по специальной программе получили частотный словарь и нужные статистические данные. На базе этих полученных данных произведено исследование.

Методы исследования: В ходе выполнения научной работы были использованы следующие методы исследования: сравнительный метод и количественный метод.

Полученные результаты исследования и их научная новизна: Появление первого частотного словаря произведений Ч. Айтматова. Получение точных фоно-лексических и морфологических результатов статистического исследования данного словаря.

Область применения: Преподаватели кыргызского языка, ученики и студенты полученный частотный словарь будут использовать как учебное пособие для изучения и выявления стилистической особенности творчества Ч. Айтматова.

Изданный в 1992 году “Русско-кыргызский частотный словарь” будут указателем для расположения букв кыргызского языка в клавиатуре персонального компьютера.

SUMMARY

Dissertation by ImanakSarygulovichSagynbekov, applicant for the degree of Candidate of Philology in specialty 10. 02. 01 Kyrgyz language on the topic of “language statistics and style of ChingizAitmatov’s works”.

Keywords: Frequency dictionary, probability theory, statistics, phonetics, vocabulary, morphology, statistical expectation, variance, chi square, correlation, regression, linguistic, spectrum, style, quality of language, object language, the uniqueness and richness of language.

The object of study: Generation of the frequency dictionary on the Kyrgyz language works of ChingizAitmatov and its statistical and stylistic analysis.

Research objective: C. Aitmatov wrote the following 8 works in his native Kyrgyz language: “Akzhaan (”White rain)”, “Tunkusugat (Overnight irrigation)”, “AsmaKopuro (Hanging bridge)”, “Betme bet (Face to face)”, “Zhamiyla”, “BirinchiMughalim (First teacher)”, “Samanchynynjolu (Mother earth)”, “Atadankalgantuyak (Little sodier)”. It is commonly known that there are many homonyms in the Kyrgyz language. Frequency dictionary and the necessary statistical data were made after indexing linguistic usage from different parts of speech using special software. The research was produced on the basis of this data.

Methodology: In the course of research work, following methods were used: comparative and quantitative methods.

Research results and scientific innovation: The first frequency vocabulary based on works of Aitmatov was generated. Obtaining accurate lexical, morphological and stylistic results of statistical studies of the dictionary was achieved.

Scope of use: The teachers of Kyrgyz language and students will use the frequency dictionary as a textbook for studying and identification of stylistic features of ChingizAitmatov’s works.

“The minimum frequency Russian-Kyrgyz dictionary” published in 1992 helped many students to learn Kyrgyz language.

Statistics of letters in frequency vocabulary are the basis for the location of Kyrgyz letters in the keyboard for workstations and personal computers.